

5. Лагус Ф. Карл XII в Южной России / Ф. Лагус // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.3. – Одесса : гор. типография, 1853. – С.306-337.
6. Письма и Бумаги императора Петра Великого / ред. Б.Б. Кафенгауз. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – Т.IX (январь-декабрь 1709 года), вып.1. – 526 с.
7. Письма и Бумаги императора Петра Великого / ред. Б.Б. Кафенгауз. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – Т.IX, вып.2. – 1620 с.
8. Полтавская реляция генерал-квартирмейстера Аксея Юленкрука. // 300 лет полтавскому сражению. Спец. совместный выпуск ВИЖ – Старый цейхгауз, 2009. – 102-111с.; Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось / А. Гилленкрюк // Военный журнал. – 1844. – № 6. – С.1-105.
9. Репан О. Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 р. / О. Репан. – К. : КМА, 2009. – 195 с.
10. Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата) / отв. ред. С.Ф. Орешкова. – М. : Наука, 1977. – 103 с.
11. Цехмістро Н. Донесення австрійського посла у Туреччині М. Тальмана про стан російсько-шведсько-турецьких відносин після Полтавської битви (1709–1710) / Н. Цехмістро // Полтавська битва 1709 р. в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав : зб. мат. міжнарод. наук.-практ. конф. – Х. : ФОРМ, 2009. – С.137-143.

This article is devoted analysis of little-known events of the Northern War, which became one of the reasons the Russian-Turkish war.

Key words: *irregular cavalry, surrender at discretion, river crossing, border incident.*

Отримано: 07.06.2012

УДК 94(477)«1652»:930.2

В. С. Степанков

БАТОЗЬКА БИТВА У ВИСВІТЛЕННІ М. КОСТОМАРОВА ТА М. ГРУШЕВСЬКОГО

В статті аналізуються концепції Батозької битви розроблені видатними істориками України другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття.

Ключові слова: *Батозька битва, М. Костомаров, М. Грушевський, історіографія, військо, козаки, жовніри, табір, Б. Хмельницький, Тиміш, М. Калиновський, В. Луну.*

Батозькій перемозі (2 червня 1652 р.) української армії явно не пощастило з її висвітленням у вітчизняній історіографії. На відміну від польської, вона так і не діждалася свого дослідження монографічного характеру. Автори, починаючи від М. Костомарова, переважно зображували перебіг битви у контексті з'ясування масштабніших проблем. А відтак торкалися цієї події лише як окремого епізоду визвольних змагань українців, що, зрозуміло, спонукало вчених обмежуватися показом її найголовніших сторін (виняток частково становлять праці М. Костомарова, М. Грушевського, Ю. Тисс-Крохмалюка та І. Стороженка [1-4]).

Внаслідок чого, по-перше відсутня об'єктивно відтворена цілісна картина показу Батозької битви, її ролі й місця в українській історії, по-друге, залишається багато нез'ясованих питань, що істотно ускладнює й водночас деформує розуміння її перебігу і, по-третє, сформульовано ряд положень, обґрунтування яких не опирається на аналіз джерельного матеріалу, а тому залишається на рівні гіпотез чи припущень. Не рятує ситуації й ґрунтовне дослідження сучасного польського історика В.Я. Длуголецького, яке насправду внесло немало нового у висвітлення даної проблеми, але, зрозуміло, через призму її бачення польськими очима [5].

У світі висловлених міркувань, на нашу думку, вельми актуально продовжує залишатися необхідність як подальшої розробки нез'ясованих аспектів Батозької кампанії українського і польського війська, так і стану її вивчення українськими і польськими дослідниками. У цій статті робиться спроба з'ясувати концептуальні підходи видатних українських істориків у висвітленні, як причин, так і перебігу Батозької битви 1652 р.

Важливо відзначити, що вперше в українській історіографії цілісний опис битви здійснив М. Костомаров у знаменитій праці «Богдан Хмельницький». Історик подав його на основі використаних лише наративних джерел (літописів, хронік, праць польських істориків другої половини XVII ст.), нерідко вільно трактованих і «збагачених» власними доповненнями. Не випадково М. Грушевський закидав автору схильність до літературної обробки джерел й констатував той факт, що «Батозьку пригоду описав він цілком белетристично, розвиваючи натяки різних польських видань» [1, с.436-437]. Зображуючи перебіг подій, М. Костомаров явно перебільшував роль особистісного чинника (наміри Б. Хмельницького оженили сина Тимоша на Розанді – дочці молдавського господаря В. Лупу; настрої польного гетьмана М. Калиновського та характер його взаємин з В. Лупу, шляхтою й офіцерами польського війська тощо). У трактуванні автора польний гетьман, котрий сам хотів одружитися з Розандою, відгукуєчись на прохання В. Лупу, вирішив перешкодити походу українсько-кримських військ до Молдавії, а тому з 20-тисячною армією й розташувався обозом біля гори Батіг (південніше Ладжижина) на березі Південного Бугу [2, с.562-565]. Характеризуючи особистість польського полководця, він наголошує на таких рисах його вдачі як упертість, норовистість, владність, пихатість й свавільність («робив так, як не хотілося іншим») через що його недолюбливали офіцери й рядові жовніри [2, с.565-566].

На думку історика, Б. Хмельницький скористався зосередженням ворожого війська під Батогом як вельми зручним приводом для переходу у наступ: «Він міг здолати ворога, зруйнувати принизливий договір і ясно довести перед цілим світом, що винуватці розриву – неприятели» [2, с.565]. Торкаючись висвітлення розробленого ним плану воєнних дій, першим слушно звернув увагу на комбінований характер задуманого удару по табору поляків. Сам він мав рухатися до Ладжижина з 4 полками козаків і 5 тис. кримських татар позаду відправленого наперед 14-тисячного корпусу

ногайців під проводом Карач-мурзи, котрий, переправившись через Південний Буг південніше Батога, повинен був «вдарити на поляків у визначений час». Адже Б. Хмельницький «здалегідь розрахував день, в який козаки й татари могли з різних сторін зійтися і вчинити напад на ворога» [2, с.565].

Водночас дослідник виокремив значимість тактичної хитрості українського гетьмана, спрямованої на дезорієнтацію польського командування. Її суть полягала в тому, що він звернувся з листом до М. Калиновського з порадою вступитися з обраної позиції, бо, мовляв, син вирушив з декількома тисячами вояків до Молдавії, аби одружитися з Розандою. А поскільки жених був юним, то висловлював побоювання, щоб він разом з «весільними боярами» з-за легковажності «не захотіли пошукати першої вдачі військового поприща». При цьому змінив датування листа і місце свого знаходження (хоча, за даними М. Костомарова, перебував всього у декількох десятках кілометрів від Ладжижина, адресат подав «з Чигирина») [2, с.565]. І справді цей лист викликав серед польських офіцерів різні міркування з приводу подальших дій. На зібраній раді одні радили відійти з табору хоча б лише кіннотою, залишивши у ньому для оборони піхоту (генерал З. Пшиємський), інші – залишатися на місці. Вирішальною стала позиція С. Калиновського, котрий, за даними історика, начебто заявив наступне: «Хмельницький боїться нас, – говорив він, – і більше нічого! Син його йде з нечисленним військом; тепер то і є нагода завдати удару ворогу вітчизни. Було б смішним, коли я б повірив підступному листу і не врятував честі господаря у такому важкому становищі» [2, с.566]. І, як зазначає М. Костомаров, саме у цей час «На більше лихо полякам, посланий роз'їзд привіз відомості, навмисно розпущені Хмельницьким, начебто Тимофій рухається лише з п'ятьма тисячами. Тоді нічого не могло зупинити Калиновського: він наперед захоплювався тим, що позбавить Хмельницького сина і відомстить за сором корсунської поразки і ганебний полон свій» [2, с.566]. Отже, на переконання дослідника, саме потаємні наміри М. Калиновського одружитися з Розандою, його надмірний гонор і прагнення помститися Б. Хмельницькому на його сині стали визначальними факторами, що спонукали командування польського війська залишитися у батозькому таборі. Хоча, на думку історика, місце для битви було обране невдале, розміри табору завжди для наявної чисельності вояків й різноманітні прикмети таємничих сил віщували полякам лихо [1, с.439; 2, с.565-567].

Зображуючи заходи Хмельницького напередодні битви, дослідник з'ясував, що гетьман наказав 5-ти тисячам татар вирушити наперед «мимо польського табору», а Тимошу з частиною козаків податися іншим шляхом й переправитися через Південний Буг вище Ладжижина. Сам він же «залишався позаду, роблячи вигляд, наче не думає нападати і лише спостерігає за сином» [2, с.567]. Однак, при цьому жодним словом не обмовився про координацію їхніх дій з раніше відправленим корпусом Карач-мурзи. Складається враження, що автор просто забув про нього [2, с.565]. Не спромігся

він і точно встановити дати початку Батозької битви: подає аж три версії – 29 травня, 1 та 2 червня [2, с.568]. Вона розпочалася атакою польської кінноти передового підрозділу противника, що складався переважно з татар (невідомо яких, ногайських Карач-мурзи чи кримських?), котрий після сутички розіграв вдаваний відступ, виманюючи на себе жовнірів. Невдовзі останні одержали розпорядження негайно повертатися до обозу, на який з тилу напали українці. Тому «Кіннота, – за версією історика, – стрімко повернулася назад, розгублена і налякана раптовістю, а втікачі у свою чергу кинулися за ними, випускаючи стріли й кулі» [2, с.568]. У другій половині дня, Т. Хмельницький наголово розгромив польські корогви, що знаходилися далеченько від табору. Їх недобитки, охоплені страхом, «прибігли без пам'яті» до нього й оповіли, що через декілька годин сюди з'являться сто тисяч ворогів [2, с.568-569].

Ця звістка породила вночі панічні настрої серед кіннотників, цвіт якої складала шляхта. М. Костомаров, піддавши белетристичній обробці наративні джерела, витворив надзвичайно яскраву картину її масового обурення діями М. Калиновського, яка, на жаль, у такій же мірі виявилася далекою від оцінки реальних подій, що відбувалися у таборі. Якщо повірити автору, то виходило, що шляхтичі засвідчували готовність видати його у руки Б. Хмельницького, аби врятувати власне життя [2, с.569]. Намагання польного гетьмана за допомогою погроз і вмовлянь заспокоїти розлючених вояків провалилися. За даними історика, вони «готувалися до втечі й віддатися ворогам» [2, с.569].

На світанку 2 червня М. Калиновський одержав інформацію, що кіннотники втікають. Тоді наказав гармашам і піхотинцям відкрити по них вогонь, аби змусити залишитися в таборі й захищатися. Зроблених кілька залпів привели до міжусобиці серед жовнірів. Воднораз спалахнула пожежа запаленого у кілька місяців невідомими особами з-поміж обозних слуг сіна, що перекинулася на намети [2, с.570]. За таких обставин у таборі «зі страшним криком з'явилися козаки», котрі спочатку остовпіли від побаченого сум'яття серед жовнірів, а потім кинулися з усіх сторін на ворогів. Кіннотники розсипалися у пошуку порятунку, але всюди знаходили смерть. Кілька тисяч потонуло у Південному Бугу, чимало з них під натиском українців згоріло у полум'ї. Найхоробріші, на думку історика, зібралися навколо, М. Калиновського, щоб вчинити супротив, але не спромоглися організуватися. Сам польний гетьман, аби врятуватися від безчестя, у пошуку смерті кинувся на ворогів, «отримав кілька ран» й загинув від татарської стріли. Йому відтіяли голову й принесли нурадин-султану, котрий на прохання ніжинського полковника І. Золотаренка віддав її Б. Хмельницькому [2, с.570-571].

А тим часом німецькі піхотинці (за даними історика – 8 полків), зосередившись у кутку, утвореним руслом річки, відбивали приступи українців. Однак з'являється, «як сильний дощ зі хмари чи вихор пустельний» з 14 тисячами ногайців Карач-бей (де він був до цього часу автор відомостей не подає), котрий завдав удару їм з тилу («з-за другої сторони гори Батога»). Оточена піхота запа-

нікувала, припинила спротив й кинулася врозтіч, котру «татари й козаки рубали» в усіх напрямках. Упродовж декількох миль, пише М. Костомаров, «козаки, розсипавшись, ганялися за утікаючими воїнами, вражаючи їх списами і пострілами, витягали з болота і кущів й умертвляли. Дарма поляки кидали зброю й благали помилювання». Навіть мурзам виплачували кошти, аби «не заважали їм винищувати ворогів» [2, с.570-571]. Жовнірів, котрим вдавалося втекти у побоїща, «косами й дубинками» вбивали українські (у тексті праці – «руські») селяни, «обрадовані звісткою звільнення» [2, с.571-572]. На переконання історика, 20 тисяч «поляків і німців, котрі служили у польському війську, загинуло у цій нещасній битві», половина з них впала від картечі і куль власної артилерії і піхоти чи втопилася у Бузі, інші були винищені козаками і хлопцями на полі» [2, с.572]. Останні, вбиваючи ворогів, як стверджував автор, промовляли при цьому: «От се вам за Берестечко! От се вам за Триліси! От се вам за унію! От се вам стації...» [2, с.572].

Історик, описуючи погром польського війська, зобразив Б. Хмельницького особою, котра засвідчувала власну непричетність до нього. Мовляв, лише на третій день битви гетьман з'явився до польського табору й демонстрував невдоволення тим, що трапилося: «тнівався на сина і на козаків за кровопролиття, обласкав тридцять поляків, взятих до полону, запевняв їх, що вся ця різанина вчинена свавільниками супроти його волі...». На доказ правдивості своїх слів розпорядився обшукати труп М. Калиновського, в кишені якого знайшли його листа, в якому застерігав польного гетьмана від цього лиха, й відпустив в'язнів до Польщі. Викупив також 256 полонених, котрі залишилися у живих, й відіслав до Чигирина, обіцяючи звільнити їх після одержання викупу [2, с.572-573].

М. Костомаров стверджував, що після отриманої перемоги Б. Хмельницький затримав при собі татар і звернувся до молдавського господаря з листом, переконуючи того погодитися на шлюб Розанди з Тимошем «з доброї волі», бо інакше «виконаєш моє бажання несамохіть» [2, с.573]. Водночас направив листа й до польського короля, знімаючи з себе відповідальність за знищення війська, що сталося через необачність М. Калиновського, котрий заступив дорогу сину, що поспішав «на весілля» [2, с.573]. Сам же, маючи на меті «відняти знову Поділля», з військом спочатку зайняв Вінницю, а згодом, аби не спустошувати «червоноруської землі», подався до Кам'янця-Подільського, зайняття якого гарантувало б володіння Поділлям. При цьому, на думку історика, намагався запобігти повстанню населення проти відновлення польських порядків, розсилаючи до нього універсали [2, с.573-574].

Отже, реконструйована (переважно на основі нарративних джерел) дослідником картина Батозької битви, густо приправлена белетристичними сценами, не з'ясовує основних причин поновлення воєнних дій, стратегічних планів українського гетьмана та його безпосередньої ролі у перебігу битви, складної палітри взаємовідносин М. Калиновського з офіцерством напередодні і в ході боїв тощо. Вельми схематично висвітлено участь у ній татар; ки-

дається у вічі відсутність показу внутрішньої логіки розгортання подій 1-2 червня, які розпадаються на окремі, слабо пов'язані між собою, епізоди.

Крок уперед у дослідженні передумов і ходу битви було зроблено М. Грушевським в «Історії України-Руси» (т.IX, ч.1). Вперше в історіографії вчений ввів до наукового обігу різноманітний масив джерел, який й донині продовжує залишатися основним у вивченні цієї проблеми. На відміну від М. Костомарова, він намагався реконструювати перебіг подій не за допомогою художніх образів, а на основі даних порівняльного аналізу джерельної інформації. Правда, і це слід відмітити, далеко не завжди йому вдавалося, по-перше, виявляти у джерелах власне достовірну інформацію, а, по-друге, бути «господарем» використованого джерельного матеріалу. Нерідко історик потрапляв у «полон» до нього, а відтак «плив» за його інформаційною спрямованістю. Захоплення цитуванням у тексті оповіді великих шматків (а інколи й цілком) листів, повідомлень, свідчень і т.п. різних авторів без їх ґрунтовного аналізу й відповідних коментарів не тільки розмивало цілісність викладу міркувань автора, але й у певній мірі, дезінформувало читачів, абсолютна більшість яких не володіла фаховими знаннями, а відтак губилася в інформаційному морі, наповненому не лише достовірними даними. Правда, під кутом зору джерелознавчих інтересів істориків такий підхід М. Грушевського виявився «золотою копальнею» у пошуку джерел, які, на превеликий жаль, інколи ними використовувалися без посилань на їх відкривача. Необхідно підкреслити також, що автор основну увагу приділив реконструкції причин і передумов битви. А висвітленню власне її перебігу присвятив всього близько однієї сторінки!

Вивчаючи причини поновлення воєнних дій, дослідник висловив міркування, яке заслуговує на увагу, що внаслідок незатвердження зимовим сеймом (1652 р.) Білоцерківського трактату Речі Посполитої з козацькою Україною («посольська палата» 18 лютого його опротестувала й визнала неправомочним), Військо Запорозьке «не тільки мало розв'язані руки, – воно мусіло подбати про те, щоб забезпечити себе супроти можливих несподіванок; воно не мало ніяких гарантій свого нинішнього становища» [1, с.409]. Наступним важливим чинником ускладнення ситуації автор цілком слушно вважав вжиті жовнірами полків С. Маховського та Г. Войниловича репресії (у кінці лютого-першій декаді березня) супроти козаків і посполитих на теренах Придубцького і Миргородського полків, де Б. Хмельницький дозволив їм розташуватися на постій. Вони спровокували сутички, що обернулися виразним жовнірами козацьких поселень Липовця і Рябух [1, с.411-413]. Ця акція, як він з'ясував, з одного боку, стала поштовхом до масового переселення українців у межі Московії, а з іншого призвела до посилення антигетьманських настроїв серед старшин, козацтва і посіпльства.

За таких обставин, на перших порах, у Б. Хмельницького, було «з'явилася гадка – зараз братися до війни ... і покликано

Татар (мабуть на кінець квітня)». Але невдовзі гетьман передумав і продовжив «політику «конфіденції» з Поляками...» [1, с.418]. Отже, як припускає дослідник, десь у середині – кінці другої декади березня у гетьмана та його оточення з'явилися перші плани розірвати чинність Білоцерківського договору. Сама ж ухвала про підготовку походу проти польського війська приймається, як на думку М. Грушевського, на «загальновійськовій» старшинській раді, скликаній у першій декаді травня. Наголошує на тому, що в її роботі взяли участь і окремі татарські мурзи. Висловлював здогад, що вона можливо вирішила змусити В. Лупу підтримувати не Річ Посполиту, а козацьку Україну. А щоб приховати свої наміри, гетьман наказав лівобережним козакам готуватися до воєнних дій і зосереджуватися у містах на кордоні з Московією [1, с.425-430].

На жаль, вчений на приділив належної уваги висвітленню підготовки відновлення воєнних дій польської сторони. Якщо вірити йому, то правлячі кола Польщі, дезорієнтовані інформацією суперечливого змісту, тривалий час не знали, яку позицію зайняти щодо козацької України. Король Ян Казимир не особливо довіряв тривожним застереженням М. Калиновського та молдавського воеводи про ворожі задуми гетьмана і хана. Тому лише у квітні наказав полкам, які знаходилися у Лівобережжі, з'явитися до «браславського обозу» польного гетьмана. Через брак коштів чимало жовнів залишило військо, а тому у ньому замість 25 тис. осіб де-факто перебувало 15 тис. [1, с.430-432]. Обійшов повною мовчанкою перенесення обозу армії з-під Брацлава на Батозьке поле й мобілізаційні заходи М. Калиновського. На переконання М. Грушевського, польський полководець насамперед хотів запобігти об'єднанню татар з козаками, заступивши ординцям дорогу до Молдавії. Розгромивши їх, планував ударити по козакам аби «привести» їх «до послуху» [1, с.433]. Оскільки, мовляв, сподівався на підхід полків з Лівобережжя, табір розбив занадто обширним, для захисту якого наявної кількості жовнів у нього явно не вистачало [1, с.437]. Як і М. Костомаров, стверджував про раптовість для М. Калиновського появи 1 травня передових сил Б. Хмельницького [1, с.437]. Вельми скептично поставився дослідник до інформаційних даних джерел щодо існування у польного гетьмана задуму одружитися з донькою В. Лупу й надіслання йому Б. Хмельницьким листа з застереженням не переходити шлях просування Тимоша до Молдавії [1, с.436-437].

Досить-таки невдало М. Грушевський розкрив підготовку гетьманом походу супроти польського війська. З'ясувавши, що мобілізація лівобережних полків розпочалася у кінці травня [1, с.433], він уникнув висвітлення стратегічних намірів Б. Хмельницького. Обмежившись цитуванням повідомлення посланця путиваського воеводи до гетьманського обозу про залишення ним Чигирина, прибуття до урочища Борки, а звідтіля – до Тарасівки, де приєдналися три козацькі полки й татари, а також продовження походу у напрямку Умані й відправлення наперед сина [1, с.435], історик, на відміну від М. Костомарова, не обмовився жодним словом про мету походу

українсько-кримських військ. Щодо їх чисельності, то зауважив, що при гетьмані знаходилося 4 полки (в яких могло бути «кільканадцять тисяч») й 30 тис. татар (це значно завищена цифра запозичена з повідомлення згадуваного посланця путивльського воєводи) [1, с.438]. Не порівнював також воєнних планів обох сторін. Лише констатував той факт, що «Хмельницький видимо оперував своїми силами дуже зручно, а Калиновський по дурному» [1, с.438].

Опис перебігу самої битви характеризується надзвичайною стислістю. Події 1 червня зображено як битву «передового» татарського полку з значною частиною польської кінноти, котра спочатку збила «Татар з поля», а коли останнім надійшла допомога, жовніри змушені були «відступати до своїх позицій» [1, с.437]. А «поки йшла ся кавалерійська битва, – вважав М. Грушевський, – наспіли головні сили Хмельницького і через ніч обійшли польський табор так, що поляки не помітили!». Вночі генерал З. Пшіємський «радив не відновляти битви, тільки окопатися з пішим військом, а Калиновському з кіннотою якнайскорше відступити до Камінця і там збирати сили для розправи з козаками й Татарами» [1, с.437]. Проте польний гетьман не дослухався до цієї поради, а тому «за кілька годин побачив себе оточеним в коло козацькими й татарськими силами». Наступного дня «татарська й козацька кіннота відновили кавалерійську атаку, польська кіннота знову віддалася сій кавалерійській битві» [1, с.437]. Автор висловив міркування, що «поки точилася кавалерійська битва, козаки приступили до табору, і не вважаючи на завзяту оборону «німців», після кількогодінної стрілянини розірвали безконечну лінію табору, – довшу як на мило і ввійшли до середини». І саме у цей час, коли «стало ясно, в яку халепу вскочилося, в польському війську почалась паніка, непослух, бунт: відзивались мовляв такі голоси, щоб Калиновського, як усьому винного, зв'язати й видати Татарам та тим купити собі вільний вихід» [1, с.437].

Подальший перебіг подій подає наступним чином: «Калиновський з частиною війська відступив до укріплень, заложених Пшіємським; інша частина, побачивши, що козаки вже рубають піхоту в таборі, пустилася в розсіпку, і з яких півтори тисячі їх втікло. Ті ж, що зісталися в таборі – заложеним дійсно невдало, на безводному місці, почасті згинули, почасті попали в руки козаків і Татар. Сам Калиновський поліг; оповідали, що йому одрубано голову, прибито на жердку і так понесено на показ. Його обвинувачено в сім нещастю з обох сторін: і з козацької і з польської; він, мовляли, пиячив, по дурному розпоряджався, спровокував козаків і т.д., і був виною загибелі стілької славних лицарів» [1 с.438]. На переконання автора, «Головне польське військо було знищене дощенту» [1, с.440]. При цьому відзначав той момент кампанії, що український гетьман майже всю здобич віддав татарам, забравши собі частину бранців, «мовляв рятуючи від смерті – се оден варіант, але поруч нього другий – більш розповсюджений: що Хмельницький викупав у Татар їх бранців умисно щоб їх убити» [1, с.438]. Питанню долі польських бранців після перемоги приділив окрему увагу. Проаналізувавши чимало джерельного ма-

теріалу, дійшов висновку, що немає підстав вести мову «про якийсь поголовне побивання» захоплених полонених. Висловив припущення, що «справді міг робитися «розбір» полону: покалічених і малоцінних пускали або побивали, а цінніших лишали, – практика настільки звичайна в «воєнній моралі» всіх часів, що історикові годиться говорити про неї без зайвого лицемірства. Було се діло «холоднокрівної стратегії», а ніякої кровожерности» [1, с.441-443].

Оцінюючи кроки Б. Хмельницького після одержаної перемоги, М. Грушевський зазначав, що саме з необхідності затримати при собі татар він «запроєктував екскурсію на Волощину і облогу Камінця» [1, с.444]. Похід до Молдавії мав стати «приятельською осторогою Лупулові не хитатися далі між Україною і Польщею і нарешті реалізувати свою обіцянку посвоячення». А володіння Кам'янцем «було б незвичайне цінним закріпленням впливів на Західну Україну, Волощину, Семигород». Вважав також вірогідною інформацію джерел про намір гетьмана віддати захоплене місто у володіння Порти, бо справді питання передачі Кам'янця до рук султана ставилося «в українсько-турецьких переговорах тих років» [1, с.444]. Якщо молдавська справа, на думку історика, «була залагоджена скоро, успішно, і з загальним задоволенням», то кам'янецька завершилася повною невдачею – гетьман змушений був відступити [1, с.445-447]. В цілому ж подає негативну характеристику політичних наслідків для козацької України здобутої перемоги: «ніякого використання такої блискучої перемоги, такої блискучої ситуації з боку переможців! Маленька екскурсія на Волощину, анемічна нічим не закінчена облога Камінця, листи до короля з перепросинами, – і марш назад до дому чекати наслідків» [1, с.440].

Як бачимо, попри зроблений чималий крок уперед у порівнянні з картиною битви змальованої М. Костомаровим, М. Грушевський все ж не спромігся відтворити задумів і дій воєначальників обох сторін й динаміку їх подій. Складається враження, що вона – наслідок випадкової й непередбачуваної гри обставин, непідвладної волі людей. Тим не паче, саме його концептуальна конструкція у поєднанні з окремими сюжетними лініями, розробленими М. Костомаровим вчинила помітний вплив на тлумачення ходу Батозької битви радянською історіографією 30-80-х рр. ХХ ст., хоча, зрозуміло, нею цей факт не визнавався.

Список використаних джерел:

1. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. 1. – 869 с.
2. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий / Н.И. Костомаров. – М., 1994. – 767 с.
3. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття / І.С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1996. – Кн. 1. – 319 с.
4. Тис-Крохмалюк Ю. Вої Хмельницького. Військово-історична студія / Ю. Тис-Крохмалюк. – Мюнхен, 1954. – 185 с.
5. Długolecki W.J. Batóh 1652 / W.J. Długolecki. – Warszawa, 1995. – 205 s.

The paper examines the concept of a battle developed prominent historians Ukraine in the second half of the nineteenth – early twentieth century.

Key words: a battle, M. Kostomarov Hrushevsky, historiography, troops, Cossacks, soldiers, camp, Khmelnytsky, Tymish, M. Kalinowski, V. Lypu.

Отримано: 18.09.2012

УДК 94(470+571):355.13«18/19»

В. Б. Стецюк

ВЖИВАННЯ АЛКОГОЛЮ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

В статті досліджуються масштаби споживання алкогольних напоїв військовослужбовцями російської армії пореформеного часу, простежуються особливості у різних родах військ, місцях проходження служби, службового статусу військових чинів.

Ключові слова: російська армія, алкоголь, офіцери, винна порція.

Споживання алкогольних напоїв військовослужбовцями збройних сил Російської імперії тривалий час практично не привертало уваги дослідників. Хоча в окремих роботах цього питання побіжно торкалися, однак нерідко позиція автора зумовлювалася його політичними симпатіями. Так, у публікаціях дореволюційних лібералів і соціалістів професійні військові (офіцери і нижні чини надстрокової служби) зображувались як люди, для яких щоденне споживання алкоголю чи навіть алкоголізм був нормою. Подібні оцінки набули також поширення в художній літературі – достатньо пригадати хоча б твори О. Купріна. З іншого боку, деякі сучасні дослідники відзначаються надмірним формалізмом, доводячи, що алкоголь в армії вживався лише в незначній кількості, встановленій уставом.

Варто відзначити й певні методологічні та джерелознавчі труднощі, що постають при вивченні даної проблеми. Так, офіційні документи досить рідко містять відомості про випадки пияцтва, особливо в офіцерському середовищі. Вважалось, що відображення подібної інформації порушує корпоративну етику. Водночас джерела особистого походження не завжди дають адекватну оцінку ситуації – показово, що, наприклад, генерал О. Лукомський приписує пияцтво багатьом товаришам по службі, однак при цьому вперто захищає від подібних звинувачень свого тестя, генерала М.І. Драгомирова [17, с.68-70].

Що стосується масштабів споживання алкогольних напоїв нижніми чинами, тобто солдатами і унтер-офіцерами, то за статутом військовослужбовці нагороджувалися півчаркою горілки (60 г) на наступні свята: перші дні Різдва і Великодня, іменини (тезоіменитства) імператора, імператриць (дружини і матері монарха), спадкоємця престолу (а якщо він одружений, то і його дружини),